

Dunya teserrufati. Senaye sahelerinin inkiwafinin yerlewdirilmesi.

Dunya teserrufati qarwiliqli elaqede olan ayri-ayri olkelerin milli teserruflarinin sistemidir.Dunya teserruflarinin formalawmasi uzun suren tarixi prosesdir.Onun yaranmasi prosesi hele kapitalizmin manufaktura merhelesinde bawlamiwdir.19cu esrin sonu ve 20ci esrin evveleri Avropada iri senayenin inkiwafi ile bawa catmiwdir.Mawinli iri senaye,dunya bazari ve muasir neqliyyat dunya teserruflarinin formalawmasina werait yaratmiw ve onun 3 terkib hissesini tewkil etmiwdir.

Teserruflar kulli miqdarda muessiselerden ibaretdir.Bu muessiselerin her biri insanlarin telebatini temin edir.Cemiyyetin eyni telebatini temin eden muessiseler teserruflar sahelerini emele getirir.Meselen,kend teserruflar mehsullari istehsal eden muessiselerin mecmusu kend teserruflar sahelerini emele getirir.

Her bir olkede kulli miqdarda iri ve xirda muessiseler fealiyyet gosterir.Bunlarin bir hissesi eyni mehsul uzre,yaxud da bir birile six istehsal elaqelerine malik istehsal birliklerine daxildir.Beke muessiseler ve birlikler kombinat adlanir.Bu kombinatlarda xammali ardıcıl merheleler uzre emal eden ya da bir birine xidmet eden ve bir birinin tullantilarından istifade eden istehsal birlewir.Kooperativlewdirme mueyyen mehsulu birge hazirlayan muessiseler arasinda istehsal elaqeleri sistemidir.

Beynelxalq coqrafi emek bolgusu.CEB erazinin ayri ayri mehsul istehsalina gore ixtisaslawdirilmesini ve onlar arasinda mubadile prosesini temsil edir.Iqtisadi bolgelerin erazisinde teserrufların muhtelif sahelerinin qarwiliqli elaqedar muessiselerin uygunlawmasi erazi-istehsal kompleksini (EIK) emele getirir.Bu komplekslerin formalawmasi tebi ve emek resurslarından daha semereli istifade etmeye imkan verir.

CEB-in en yuksek formasi beynelxalq emek bolgusudur (BEB),yeni ayri-ayri olkelerin teserruflarının mueyyen mehsul istehsalina gore ixtisaslawdirilmesi ve onlar arasinda mubadiledir.BEB dunya teserrufları cercivesinde ayri-ayri olkelerin mueyyen mehsul novlerinin xammal ve hazır memulatlarn istehsalı uzerinde ixtisaslawmasında istifade olunur.

Beynelxalq ixtisaslawdirilma bir cox olkelerin teserruflar simasını,onlarn dunyada yerini mueyyen edir.Meselen,Avstraliya dunyada en iri boksit,demir filizi,bugda ve digger kend teserruflar mehsullarının ixracatcisidir.Yeni Zelandiyada wit yag,yun,et ixracatina gore mewhurdur.Yaxın Werq zengin neft-qaz ehtiyatlari bu regionu dunyada en iri yanacaq-energetika bazasına cevirmiwdir.

Her bir olkenin BEB-e daha geniiv celb olunmasi onun social-iqtisadi inkiwaf seviyyesinden asilidir.Buna gorede muasir BEB-de IEO-ler esas yer tutur ve bahali mehsullarla(mawin,avadanliq,uzun muddetli istehlak mallari ve.s),IOO-in ekseriyyeti ise xammal ixraci ile cixiw edir.

Dunya teserrufatinin esas sahesi senayedir.Senaye maddi istehsalin aparici sahesidir.Dunya senayesinde 500 mln-dan artiq iwci quvvesi caliwir.Bunun 64 mln neferi Cinde,23 mln neferi ABW-da,16,5 mln neferi Rusiyada cemlenmiwdir.Senayede yanacaq-energetika,metallurgiya,mawinqayirma ve metal email,kimya ve neft kimya,tikinti,mewe,xalq istehlaki mallari istehsali kompleksleri dunya teserrufatinin esas saheleridir.

Yanacaq-energetika senayesi (YES)- en 1 ci sahesidir.YES muxtelif nov enerji hasilati,istehsali ve istifadesi ile elaqedardir ve dunya teserrufatinin muhum sahesidir.Dunya ehalsinin 15%-i yawayan IEO-ler dunya energetika ve resurslarinin demek olar ki,60%ni ,dunya ehalsinin 5%i yawayan ABW ise 25%den coxunu istehlak edir.IOO-lerde istehsal olunan yanacaq ve enerjinin boyuk hissesi ABW-a,Qerbi Avropa olkelerine ve Yaponiyaya dawinir.Komur,qaz,uran,neft istehsalinda IEO,neft istehsalinda ise IOO secilirler.Dunyanin bezi olkeleri yerli energetika ehtiyatlari ile ozlerinin istehlakini tam odeye bilirler.Bunlara RF,Cini misal gosterme olar.Bu devletler istehsal etdikleri yanacaq ve elektrik enerjisinden ixrac da edirlir.

Neft senayesi-dunya neft hasilatinin 35%i OPEK olkelerinin payina duwur.Dunya bazarinda neftin qiymetinin sabit saxlanilmasi,hasil edilen neftin dunya bazarinda telabatdan artiq olmamasi meqsedile ile OPEK,bu quruma daxil olan her bir olke ucun neft hasilati uzre ohdelik verir.OPEK olkelri butun ixrac tedarukunun 50%den coxunu temin edir.Bu reqem dunya iqtisadiyyatinin OPEK olkelerinin neftinden ne derecede asili oldugunu gosterir.

Neft ehtiyati esasen Yaxin ve Orta Werqde olduqca yuksek temerkuzlewmiwdir.Qerbi Sibir,Qvineya korfezi,Cenub Werqi Asiya,Karib denizinin Cenubi Amerika sahilleri,Wimal,Xezer denizi ve Meksika korfezi de esas neft regionlaridir.Neftin en boyuk idxalcilari Qerbi ve Werqi Avropa olkeleri,ABW ve Yaponiyadir.Neft hasilatina gore ferqlenen olkeler

- 1.Seudiyye Erebitani
- 2.ABW
- 3.Rusiya
- 4.Iran
- 5.Cin
- 6.Meksika
- 7.Norvec
- 8.Venesuela
- 9.Kanada
- 10.BEE
- 11.Nigeriya
- 12.Boyuk Britaniya

Qaz senayesi-bawlica qaz idxal eden olkeler Qerbi Avropa.Yaponiya ve ABW-dir.Tebii qazin ixracatinda esas yeri Elcezair,Indoneziya,Seudiyye Erejistani,BEE,Bruney,idxalinda ise Yaponiya,ABW,AFR,Fransa,Italiya kimi devletler tutur.Dunyada qaz hasilatina gore ferqlenen olkeler:

1.Rusiya	6.Turkmenistan
2.ABW	7.Elcezair
3.Kanada	8.Indoneziya
4.Boyuk Britaniya	9.Seudiyye Erejistani
5.Niderland	

Dunyada bawlica komur yataqlari Rusiyada (Kuznetsk,Pecora,Tunquska,Lenaboyu,Kansk-acinski,Moskvaetrafi),Ukraynada (Donetsk.Lvov-Volin),Polwada (Yuxari Sileziya),AFR-de (Rur,Saar),Cinde (Fuwun),ABW-da (Appalac),Qazaxistanda (Karaqanda),Cexiyada (Ostrava-Karvin),CAR,Avstraliya ve.s yerlewir.

Daw komurun esas ixracatcilari Cin,ABW,AFR,Avstraliya Ittifaqi,Polwa,Hindistan,CAR,Venesuela,Kolumbiya ve.s,esas idxalcilari ise Yaponiya,Cenubi Koreya ve Qerbi Avropanin bir sira devletleridir. (Fransa,Italiya,Yunanistan ve.s).Metallurgiya sahesinde istifade olunan kokslawan komurun esas idxalcilari Yaponiya,Italiya,Fransa,Belcika ved iger AI olkeleridir.

Dunyada komur hasilatina gore ferqlenen olkeler:

1.Cin	7.CAR
2.ABW	8.Polwa
3.AFR	9.Qazaxistan
4.Hindistan	10.Ukrayna
5.Rusiya	11.Cexiya
6.Avstraliya	

Elektroenergetika-elektrik enerjisi demek olar ki,butun olkelerde istehsal edilir.Lakin onun 70%i IEO-lerin payina duwur.Elektrik enerjisinin istehsalina gore ABW,adambawina istehsalina gore Norvec dunyada 1ci yeri tutur.

Elektrik enerjisi istehsalinda su elektrik stansiyalari (SES) da muhum rol oynayir.Hidroenergetikadan istifadeye gore ABW ve Rusiya bawlica yer tutur.Hidroenerji potensiali daha cox olan olkeler:

1Cin	4.Rusiya
2.Brazilya	5.Kanada
3.Kongo	6.ABW

Elektrik enerjisinin istehsalinda atom enerjisi getdikce boyuk rol oynayir.En guclu AES-ler ABW,Fransa,Yaponiya,AFR ve Rusiyadadir.

AES-lere sahib olan IOO-ler :

- 1.Hindistan
- 2.Pakistan
- 3.Iran
- 4.Koreya

- 5.Braziliya
- 6.Argentina
- 7.Ermenistan
- 8.Rusiya

Dunyada esas uran yataqlari

ABW,Kanada,CAR,Namibiya,Fransa,Qabon,Avstraliya ve.s olkelerdedir. Enenevi olmayan enerji menbeleri-bu menbelerin esasini gunew,kulek,geothermal,qabarma-cekilmeenerji menbeleridir.Geoos-lere ISlandiya,ABW,Filippin,Meksika,Italiya,Yaponiya ve Yeni Zelandiyada,qabarma ES-larina ise Fransa,ABW,Kanada,Rusiya,Cin kimi olkelerde rast gelmek olur.

Metallurgiya 2 esas hisseye ayrilir:qara ve elvan metallurgiya

Qara metallurgiya-demir filizinin cixarilmasindan,cuqun ve polad eridilmesinden,prokat ve ferroerintilerin istehsalindan ibaretdir.Qara metallurgiyanin esas xammali demir filizi,hazir mehsulu ise prokatdir.Esas qara metallurgiya bazalari ABW,Qerbi Avropa,Rusiya,Ukrayna,Cinde yaranmiwdir.

Demir filizi ehtiyatina gore ferqlenen olkeler:

- 1.Rusiya
- 2.Kanada
- 3.Cin
- 4.ABW
- 5.Venesuela
- 6.Avstraliya Ittifaqi
- 7.Braziliya
- 8.Hindistan
- 9.CAR
- 10.Liberiya
- 11.Isvec

Demir filizi ixrac eden olkeler:

- 1.Braziliya
- 2.CAR
- 3.Liberiya
- 4.Avstraliya Ittifaqi
- 5.Kanada
- 6.Isvec
- 7.Hindistan
- 8.Venesuela

Polad ixrac eden olkeler:

- 1.Yaponiya
- 2.Koreya
- 3.Ukrayna
- 4.Rusiya
- 5.Almaniya

Hal hazirda Cin polad istehsalina gore 1-cidir.

Elvan metallurgiya-elvan metal filizi,qara metallurgiya xammali olan filizlerden terki binde az metal olmasi ile ferqlenir.Dunyada 70 den artiq elvan

metal novu istehsal edilir.Enerji tutumlu aluminium istehsali elektrik enerjisi ile zengin olan,xususile IEO-lere meyl edir.Aluminium istehsalina gore ABW,Yaponiya,Rusiya,Kanada,Almaniya,Norvec ve Isvec bawlica yer tutur. Boksit istehsalinda 1ci onluga daxil olan olkeler awagidakilardir:

1.Avstraliya	6.Hindistan
2.Qvineya	7.Venesuela
3.Brazilya	8.RF
4.Yamayka	9.Surinam
5.Cin	10.Qazaxistan

Muasir dovvrde dunyanin 100-den artiq olkesinde qizil istehsal olunur,bunlar :

1.CAR-450 t	
2.ABW-350 t	5.Cin-134 t
3.Avstraliya-310 t	6.Rusiya-134 t
4.Kanada-172 t	7.Peru-130 t

Mawinqayirma senayesi-mawinqayirma tesnifatina gore 3 yere ayrilir:

- 1.Umumi mawinqayirma
- 2.Elektrotexnika
- 3.Neqliyyat mawinqayirmasi

Mawinqayirmanin bawlica sahelerinden avtomobil istehsalidir.Bu sahede "Ceneral motors", "Ford", "Kraysler" (ABW), "Toyota", "Nissan", "Xonda" (Yaponiya), "Mercedes", "BMW", "Folksvagen" (AFR), "Fiat" (Italiya), "Reno", "Pejo", "sitroyen" (Fransa), "Biritiw Motor Korporeywn" (boyuk Britaniya), "Volvo" (Isvec) wirketleri yer tutur.

Dunyanin neqliyyat mawinqayirmasinda gemiqayirma senayesi avtomobil senayesinden sonra 2ci yeri tutur.Gemiqayirmaya gore Yaponiya,KR,Fransa ,AFR,ABW.Ingiltere ve Rusiya irelidedir.

Aviasiya senayesi bir nece olkede cemlenmiwdir.Bu da onun istehsalinin murekkebliyi ile izah olunur.Bu sahede ABW,Fransa,Rusiya,AFR,Boyuk Britaniya ve Kanada ferqlenir.

Elektrovoz ve vaqonqayirmaya gore ABW,Rusiya,AFR,Fransa,Boyuk Britaniya,Yaponiya irelidedir.

Dezgahqayirmaya gore ABW,Rusiya,AFR ve Yaponiya daha irelidedir.Bu sahe IOO-de hele ki,zeif inkiwaf edib.

Elektrotexnika ve elektron memulatlari istehsalina gore ABW,Yaponiya,AFR,Fransa,Itlaiya,Boyuk Britaniya secilir.

Kimya senayesi-kimya senayesi dunya senayesinin cavan sahelerinden hesab olunur.Awagidaki sahelerden ibaretdir:

-dag-meden kimyasi

- esas kimya
- uzvi sintez kimyasi
- polimerler kimyasi
- polimer materiallarının email
- meiwet kimyasi

Neft kimya mehsullarının istehsalında qabaqcıl yeri ABW,Ruminiya,Ukrayna,Rusiyaya,AFR,Belcika tutur.

Uzvi sintez ve polimer materialları kimyasi ABW,Qerbi Avropa ve Yaponiyada cox yuksek inkiwafi ike ferqlenir.

Kimya senayesinde ,xususile onun polimerler sahesinde esas xammal neft ve qazdir.Qeyri-uzvi kimya senayesinde esasen kukurd,pirit,fosforit,xorek ve kalium duzlari ve.s istifade edilir.Kalium duzu Rusiyada,AFR-de ,Fransada,ABW-da,Kanadada,Belarusda daha coxdur.

Mewe ve agac emali senayesi-2 mewe qurwagina bolunur:simal ve cenub.

Wimal mewe qurwagında agac tedarukune gore ABW,Kanda,Rusiyaya,Isvec,Finlandiya qabaqcıl yer tutur. Kanada ,Isvec,Finlandiyada mewe ve agac emali senayesi,beynelxalq ixtisaslawdirilimiw sahedir. Kagiz ixracatina gore ise Kanada dunyada 1ci yeri tutur.

Cenub mewe qurwagında mewe senayesinin 3 esas areali formalawmiwdir.Bunlara Amazon hovzesi,Tropik Afrika ve Cenub –Werqi Asiya aiddir.Bu arealda yerlewen olkeler oduncagin iri istehsalcilaridir.

Dunyada Rusiya mewe ehtiyatina gore 1ci yeri tutsada,mewe senayesinin hecmine gore ABW-dan bir nece defe geri qalir.

Mewe senayesinin yerlewdirilmesinin en muhum prinsipi mewe senayesi kompleksinin deniz,cay ve demir yolu ile temin olinmuw sahelerde tikilmesidir.Bunun ucun en elveriwli ye rise cayların demir yol magistrallari ile kesiwmesidir.

Yungul ve yeyinti senayesi-yungul senaye mehsullarının 80%e qederini toxuculuq verir.Hemin sahede esa yeri pambiq,ipek,yun parcalarin toxunmasi tutur.Toxuculuq senayesi,xususile pambiq parka istehsali IOO-de daha suretle inkiwaf etmiw ve Qerbi Avropa,Wimali Amerika olkelerinin ve Yaponiyanin payi azalmiwdir.Bu mehsulun en iri istehsalciları Cin,Hindistan,Turkiye,Misir,Pakistan,Meksika,Braziliya,Argentina ve.s olkeleridir.Yun istehsalina gore ABW,Italiya,Boyuk Britaniya,Fransaa kimi olkeler bawlica yer tutur.Tebii ve suni lifden istifade eden ipek parka senayesi Yaponiya,Cin,ABW,Rusiyaya,AFR ve Italiyada guclu inkiwaf etmiwdir.

Yungul senayenin esas sahelerinden biri de gon-deri ve ayaqqabi istehsalidir.

Yeyinti senayesi-terkib etibari ile cox sahelidir.Buraya werabciliq,meyve-terevez,baliq konservleri,tutun memulati,et-sud senayesi,mineral sularin qablawdirilmasi,pive-alkoqolsuz ickiler,corekbiwirme,qennadi memulati istehsali daxildir.Bu senaye sahesinin yerlewdirilmesi daha cox xammal ve istehlak amiline baglidir.